

ОГЛЯДИ

Kiev — Cherson — Constantinople. Ukrainian Papers at the XXth International Congress of Byzantine Studies (Paris, 19 — 25 August 2001), ed. Aleksander Aibabin and Hlib Ivakin, with foreword by Ihor Ševčenko (Kiev, Simferopol, Paris, 2007), 261 p.

Збірка статей (видана як перший том серії *Occasional Monographs* Українського національного комітету візантійських студій) об'єднує в собі доповіді українських учасників XX Міжнародного конгресу візантістів (Париж, 2001 р.). Попри біографічну пов'язаність із територією України низки видатних візантістів XIX–XX ст. (Ю. Кулаковський, О. Дмитрієвський, Ф. Успенський, А. Грабар, Н. Кондаков, М. Ростовцев), візантізнавство ніколи не розвинулося в самостійну дисципліну. На те існувало багато причин: ідеологічних, інтелектуальних та інституційних. Між тим, завдяки своїй історії Україна являє собою величезний депозитарій пам'яток та артефактів візантійського походження чи натхнених візантійською культурою. Отже не дивно, що першими долають дисциплінарні обмеження саме українські археологи, чийі праці, власне, і складають нинішню збірку. Вона складається з двох тематичних розділів: «Візантійський Крим» та «Київська Русь і Візантія». У першому розділі представлено статті Ірини Завадської «Церква в ранньовізантійському Херсонесі (IV–VI ст.); Елзари Хайдарової «Костюм варварів на північних кордонах Візантії (VI–VII ст.); Лариси Голофаст «Ранньовізантійські комплекси з Херсонесу»; Валерія Сидоренка «Мідне карбування візантійського Боспору (бл. 590–659 pp.)» та Миколи Алексеєнка «Митниця феми Херсону в IX–X ст.: печатки комерціантів». Друга частина збірки містить праці археологів, що досліджують різноманітні аспекти зв'язків Київської Русі з Візантією: Петра Толочка «Хрещення» Ярополка Святославича; Гліба Івакіна «Розкопки Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві»; Івана Мовчана «Поховання дружинника X ст. з Києва»; Єлизавети Архипової «Сюжетні рельєфи XI–XII ст. з Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві»; Володимира Коваленка «Знахідки візантійської кераміки в Чернігові та околицях», а також Наталі Хамайко та Володимира Зоценка «Дві знахідки VI–VII ст. з давньоруського поселення Шестовиці».

О.Т.

Miscellanea slavica. Сборник к 70-летию Бориса Андреевича Успенского [Труды по филологии и истории]. Сост. Ф.Б. Успенский. М.: Индрик, 2008, 472 с., илл.

Черговий том «Трудов по филологии и истории» являє собою збірник на пошану видатного російського філолога та історика культури Бориса Андрійовича Успенського. Тематична різноманітність вміщених у ньому матеріалів природним чином впливає з широти кола інтересів ювіляра. Автори збірника — колеги й учні Б.А. Успенського — в переважній більшості славісти, русисти та мовознавці. Але й для істориків збірник виявляється не без надзвичайно цікавих матеріалів.

А.А. Турілов («К вопросу о заказчике и датировке древнейшего списка славянского перевода «Бесед папы Григория Великого (Двоеслова) на Евангелие» (РНБ, Погодин, № 70») (с. 86–91) пробує уточнити датування рукопису шляхом визначення його замовника. Вважаючи, що вихідна мініатюра кодекса зображенням св. Євстафія Плакіді натякає на ім'я замовника, А.А. Турілов намагається розшукати серед відомих персонажів XIII ст. людину з таким ім'ям. Ним виявляється лише один раз згаданий у *Галицько-Волинському літописі* (але з чудовою атестацією: «окаянный», «беззаконный», «проклятый») Євстафій, син якогось Константина «Рязанця», ворога Романовичів. Автор вважає Константина рязанським князем Константином Володимировичем, що робить його сина цілком придатною фігурою для того, щоб приписати йому замовлення рукопису. За іронією, в іншій своїй праці автор висміює саме такий спосіб визначення замовників та датування рукописів (Мошкова Л.В., Турилов А.А. «Плоды ливанского кедра». 2003. С. 42). На жаль, А.А. Турілов пішов слідом за давньою, цілковито безпідставною і, швидше за все, хибною ідентифікацією Константина з *Галицько-Волинського літопису* із князем Константином Володимировичем *Лаврентійського літопису*. А, отже, спражнього замовника *Бесід папи Григорія Великого* ще доведеться якийсь час пошукати.

Надзвичайно важливу видається стаття О.О. Гіппіуса «Загадки Мстиславовой грамоты» (с. 109–129). На підставі витончених філологічних спостережень автор пропонує нове бачення початкової структури грамоти, яка, на його думку, складається з двох надань: Мстислава Володимировича та його сина Всеволода. Автор також висуває цікаву версію появи приписки до грамоти, яка (приписка) згадує «во(т)ское вено», пов'язучи її із смертю 10 червня 1233 р. старшого сина Ярослава Всеволодовича Федора у переддень його весілля. Після раптової смерті князя, вено було передане до Юрієвого монастиря й записано в найдавнішу монастирську грамоту. Цим би пояснювався й дивний факт, що до грамоти привішено печатку Ярослава Всеволодовича. В додатку до статті здійснено нове видання грамоти (с. 126) (попереднє видання, споряджене словопоказчиком та фотовідтворенням оригіналу див.: Ильинский Г.А. Юрьевская грамота 1130 г. *Лингвистическое источниковедение и история русского языка*. 2000. М., 2000. С. 321–356).

Стаття А.Ф. Литвиної та Ф.Б. Успенського «Кирилло-мефодиевский след в поставлении на митрополию Климента Смолятича (1147 г.)» (с. 130–149) досліджує можливу символіку у поставленні Кліма, яка відсилає до текстів, пов'язаних із слов'янськими первоучителями та їхніми учнями (зокрема, Климентом Охридським), що пояснювало б вибір дати його поставлення — 27 липня. Стаття Ала-

на Тімберлека “Point of View and Conversion Narrative: Vita Constantini and Povest’ vremennykh let” (с. 256–272) є поглибленим новим дослідженням давно замічених паралелей між сюжетами вибору вір хазарським каганом (у *Житті* Константина) та Володимиром Святославичем (у *Повісті временних літ*). Полемічна стаття Анджея Поппе «Русь и Афон в XI веке. В защиту профессионализма в исследованиях» (с. 320–340) спрямована проти не так давно запропонованої Френсісом Томсоном гіпотези, згідно якої св. Антоній Печерський ніколи не відвідував Святу Гору, здійснивши натомість подорож до одноіменного монастиря на Волині. А. Поппе обстоює традиційну (і більш переконливу) точку зору, згідно з якою саме Афон став духовним джерелом для Печерського монастиря, попутно демонструючи численні натяжки і пересмикування в праці бельгійського професора. Треба сказати, Ф. Томсон опинився у невласній для нього ролі: як правило, він не залишає каменя на камені від праць своїх колег. Остання стаття збірника, яка може зацікавити історика домонгольських часів — О.С. Мусіна «Древнерусское общество, епископат и каноническое право в XII–XIV вв.» (с. 341–361) стосується взаємин між світською та церковною владами на Русі, в тому числі й канонічних вимог до митрополита співіснувати в одному місці із світським володарем (що пояснює переїзд митрополита Кирила II на північ Русі, володарі якої мали ярлик на велике княжіння).

Збірник містить повну бібліографію праць Б.А. Успенського.

О.Т.

Тищенко К. *Мовні контакти: свідки формування українців*. К.: Аквілон-Плюс, 2006, 416 с.

Книга відомого українського мовознавця Костянтина Тищенка являє собою сукупність тематично зібраних нарисів, що описують історію мовних контактів предків українців протягом тисячоліть, а через це — саму (перед)історію формування української мови в дописемний час. Це є підсумком багаторічних досліджень автора та його колег у галузі палеолінгвістики, порівняльного мовознавства, діалектології та інших мовознавчих дисциплін.

Розділи книги структуровано за тематично-хронологічним принципом: слов’яни в колі індоєвропейців та індоєвропейська проблема, протофінський та кавказько-середземноморський впливи, іранські та кельтські контакти слов’ян, мовні сліди античного світу, «готської держави» та тюркських каганатів — ось перелік (далеко не повний) основних питань, піднятих автором. На кожне з них пропонується аргументована та оригінальна відповідь, підкріплена численними прикладами.

Одна з головних ідей книги — спадкоємність характеристичних рис сучасної української мови та українського ономастикону відносно мов іноетнічних угруповань, що протягом віків встигли побувати на теренах України. «Пам’ять мови» — ось що, на думку К. Тищенка, є одним з досить об’єктивних джерел дослідження процесів етногенезу. Така «пам’ять» забезпечується «тяглістю населення і спадкоємністю поколінь» з «яких завгодно часових глибин». Виділення ж окремих мовних

пластів, спільних з мовами-сусідами (і похідних від них), дозволяє побачити стадії формування української мови. В силу спеціалізації автора та спрямування праці саме «мовний ключ» постає головним в дослідженні історії предків українців; археологія чи антропологія перетворюються на допоміжні дисципліни (зворотне спостерігаємо в роботах археологів).

Особливо цінними є простеження етимологічних зв'язків українських слів та продуктивних коренів, порівняння фонетичних та граматичних тенденцій, що сприяють кращим реконструкціям давніх етнічних (політичних, економічних, технологічних тощо) впливів. Серед величезної кількості етимологій українських слів К. Тищенко пропонує свої відповіді і на дискусійні питання. Для прикладу, слово «боярин» вчений виводить від кельтської першооснови, попри наявні тюрко-болгарську (найбільш обґрунтовану) та скандинавську версії. Перечитуючи розділ за розділом, читача вражає, наскільки точно, на думку автора, назви найдрібніших населених пунктів відбивають етнічні та часом політичні процеси на теренах України за два чи три тисячоліття до наших днів. Залишається лише дивуватися, як селища, засновані двісті-триста років тому, в назвах «зберегли пам'ять» про досередньовічних чи навіть неолітичних (!) господарів цих країв. Очевидно, праві ті, хто твердить про обов'язкову примордіалістичність всіх узагальнювальних праць з «праісторії» (неважливо, базованих на археології чи палеолінгвістиці).

Не можна пропустити таку рису видання, як наповненість його картами, схемами, ілюстраціями. Автор попідкувався про зосередження уваги читачів на головних позиціях, що виділені окремим шрифтом. Однак це, а також система покликань в самому тексті може створювати певні незручності для читання. І все ж, книжка читається легко: відчувається намагання автора викласти серйозні, спеціальні речі дохідливо і, певною мірою, популярно. Читач легко помітить своєрідну манеру письма автора. «Д», схоже на латинське, в заголовках, надчасте уживання літери «г» та деякі подібні деталі, дещо відмінні від «літературного стандарту», витворюють неповторність тексту вченого. Здається, це в Україні стає тенденцією.

На загал же, ґрунтовна і просто дуже цікава книжка стане у пригоді не тільки фахівцям, але й всім небайдужим до проблем лінгвогенезу та походження українців.

В.А.

Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. Чернігів: Деснянська правда, 2007, 672 с.

У збірнику вміщено матеріали минулорічної Міжнародної наукової конференції, присвяченої 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. Впродовж ХХ ст. це старовинне місто двічі відзначило свій день народження: у 1908 р. Чернігів відсвяткував своє тисячоріччя, а в 1992 р. — 1300-ліття. Володимир Коваленко у своїй статті («1300 чи 1100?», с. 21–30) порівнює першу літописну згадку про

Чернігів у русько-візантійській угоді, вміщеній у *Повісті временних літ* під 907 р. (рання літописна хронологія є недоладною і вельми умовною) «зі свідоцтвом про досягнення зрілості — паспортом». На його думку, обидві дати «аж ніяк не суперечать одна одній і мають повне право на існування» (с. 26).

Вміщені у книзі статті та матеріали висвітлюють різноманітні питання історії і культури Чернігова та його округи в епоху середньовіччя та ранньомодерного часу. Зокрема, Ірина Коновалова («Чернигов на карте ал-Идриси», с. 77–82) розглядає унікальне повідомлення про Чернігів в середньовічних арабських джерелах, яке супроводжується зображенням міста на карті середини XII ст. Дослідниця доводить, що згадане у творі ал-Идрісі «куманське» місто *Таруїа* може бути ототожене з Черніговом (с. 80). Олексій Щавельов, проаналізувавши повідомлення *Іпатіївського літопису* 1147 р., у якому згадується курган Чорна могила локалізує його на околиці Чернігова і вбачає в основі його назви чоловіче ім'я «Чернь» (чи «Чернь»). Похований у цій могилі (960–990 рр.) правитель був, на думку дослідника, незалежним чи напівнезалежним чернігівським князем (с. 102). З результатами археологічних досліджень курганних поховань давнього Чернігова, виявлених в останні десятиріччя на території Передгороддя знайомить публікація Олександра Шекуна («Нові дослідження Чернігівського курганного некрополя», с. 106–118). У статті Андрія Казакова та Олени Черненко («Черниговский детинец IX–XIII вв. в свете новых археологических материалов», с. 119–125) на основі виявленого останнім часом авторами археологічного матеріалу поточніється будівельна історія укріплень чернігівського дитинця та схема розвитку міста в IX–XIII ст. Цікавою також є спроба порівняльної характеристики топографічної структури Чернігова й Шестовиці X — початку XI ст., яку здійснив В'ячеслав Скороход (с. 125–132).

Питанням становлення і розвитку чернігівської архітектурної школи XI–XIII ст. присвячена ґрунтовна стаття Олега Іоаннісяна («О происхождении черниговской школы зодчества», с. 236–252). Автор вмотивовує, що на зламі XI–XII ст. в Чернігові з'являється самостійний, не залежний від київської артілі, будівельний центр, що використовував не тільки відмінну від Києва будівельну техніку, але й зовсім іншу архітектурну стилістику, архітектурних форм та елементів, які походили із арсеналу не візантійської, а романської архітектури. Натомість Василь Пуцко, окреслюючи «з певними ваганнями» місце Чернігова у розвитку візантійсько-руського сакрального мистецтва з великою вдячністю згадує елітарних грецьких майстрів, котрі принесли до Чернігова, «високе мистецтво, до якого вело тисячоліття напруженої творчої праці й боротьби з тими, хто заперечував право на його існування» (с. 283). Пошукам витоків архітектури Десятинної церкви у Києві та чернігівського Спасу присвячена стаття пера Гліба Івакіна, Олега Іоаннісяна, Дениса Йолшина та Юрія Лукомського («Нові дослідження Десятинної церкви та чернігівський Спас (розкопки 2005–2006 рр.)», с. 166–180). Найближчу аналогію Десятинній церкві дослідники убачають у Софійському соборі в Охриді. Чернігівський Спас же, на їхню думку, скоріше має за прототип церкви типу Дерев'яної (с. 175).

Історико-архітектурний тематичний блок збірника представлений також статтями Сергія Щавельова («К вопросу о церковном строительстве Мстислава Владимировича на Днепровском Левобережье (Знаменский храм в Курске 1020 гг.)», с. 181–184), Олексія Жерве («Южнорусские традиции в зодчестве Северо-Восточной Руси в конце

XI первой четверти XIII вв.», с. 262–272) та Магдалини Гладкої («Белокаменная резьба Борисоглебского собора в Чернигове и Дмитриевского собора во Владимире как проявление единства культурного пространства (XII в.)», с. 253–261).

В.Р.

Давньоруське любомудріє: Тексти і контексти. Упор. О. Вдовина, Ю. Завгородній. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006, 398 с., іл.

Цей, ошатно оформлений збірник історико-філософських студій став своєчасним виявом поваги і пошани його упорядників та авторів до знаного українського філософа й історика духовної культури Київської Русі — Вілена Сергійовича Горського (27. X. 1935–27. V. 2007).

Серед вміщених у книзі статей-досліджень привертає увагу робота Станіслава Бондара «Філософсько-історичний зміст циклу православних свят у духовній культурі України XI–XIV ст.» (с. 34–75). Аби краще зрозуміти езотерично-символічний та філософсько-історичний зміст християнських свят, що відзначалися в Україні (sic!) XI–XIV ст. автор подає побіжний огляд іудейських свят, суть яких викладена у біблійних книгах *Старого Завіту*, християнських свят «від Апостольських часів» та свят язичницьких слов'ян. Багатство обрядів останніх, на його думку, відобразалося в календарях, які у VII–IX ст. мали назву «Кола Сварожі», відомості про які він віднайшов у *Велесовій книзі*. Якби автор завдав собі клопоту ознайомитися із наявним у київських бібліотеках збірником наукових праць «Что думают ученые о «Велесовой книге» (СПб., 2004), його ставлення до цього «джерела», переконаний, було б більш обережним. Доволі повно і змістовно, охарактеризувавши християнські свята Київської Русі, науковець доходить висновку згідно якого:

у своїх чуттєвих і раціональних формах свято тотально формувало й виховувало історичну свідомість народу, виконувало суспільно значущу освітню функцію, воно соціалізувало народ, здійснювало його у понадособистісну реальність ...було інтегральною сукупністю, об'єктом історичного пізнання та пізнавальної діяльності. На теоретичному й емпіричному рівнях свято надавало знання про історіософію і хронософію, про природу й суспільство, про людину і весь навколишній світ (с. 73).

Осягненню уявлень про війну в культурі Київської Русі присвячена стаття Олександра Киричка («Війна в уявленнях давньоруських книжників», с. 193–214). Автор переконаний, що виявлені ним факти (?) мають «*спонукати до ревізії джерел і витоків давньоруських уявлень про війну, а також переосмислення ролі Заходу в цих поглядах*» (с. 212). На його думку, наявні джерела, зокрема, *Галицько-Волинський літопис* засвідчують проникнення на Русь ідей західноєвропейської політичної філософії. Такий відповідальний висновок потребує глибокої аргументації, опертої на текстологічному аналізі відповідних літописних текстів.

Микола Зубов вмотивовано доводить давньоруське походження міфологеми хлібодайного вогню на сторінках відомого на Русі з XII ст. перекладного Повчання *Слово св. Григорія Богослова про те, як раніше у поганстві суцці народи поклонялись ідолам...* (с. 176–181). Реконструкції релігійно-філософських поглядів Володимира Мономаха присвячена стаття Володимира Мількова (с. 305–29). Автор заперечує проти звинувачень, висловлених його попередниками щодо еретичного укладу думок Мономаха:

В философско-мировоззренческом плане Владимир Мономах — фаталист... В онтологии мыслитель следует традиции каппадокийцев, гармонизируя духовное и материальное начала бытия (с. 326–327).

Із статті Олени Гудзенко-Александрук «Символічний аспект духовної культури Київської Русі» (с. 96–115) довідуємося, що постать князя в літературі і живописі Київської Русі символізує переважно ідеали духовності:

І в літературі, і в живописі панує... монументалізм — як засіб втілення героїзму, честі, слави, могутності князя. Безстрашність, мудрість, виражалися у вчинках і промовах та були приступні увазі читача, не приховувалися у глибині особистості, були виражені явно — словом, справою, жестами положенням. Літописець особливо не переймався тонкощами психології. Літературні портрети князів постають перед нами ніби викарбовані з каменя, подібно до кам'яних барельєфів соборів, з тією ж мірою узагальненості (с.103).

Шкода, що авторка не повідала, чим же все таки переймалися давньоруські літописці й, зокрема, які літературні зразки вони наслідували, викарбовуючи літературні портрети князів. Таке легковажне і відверто всеїдно-споживацьке ставлення до писемних джерел та брак належної уваги до багатомовної історіографічної спадщини притаманне більшості статей, вміщених у збірнику.

В.Р.

Московская Русь. Проблемы археологии и истории архитектуры. К 60-летию Леонида Андреевича Беляева. М.: ИА РАН, 2008, 576 с., илл.

Книга являє собою збірник статей на пошану відомого археолога, історика архітектури і культури Л.А. Беляєва. Зібрані у ньому праці колег відбивають широке коло наукових зацікавлень ювіляра.

У дослідників домонгольської Русі безумовно викличе інтерес праця М.А. Макарова («Переход от язычества к христианству по материалам новейших исследований селищ и могильников на Севере Руси», с. 29–42), у якій автор оприлюднює нові археологічні матеріали, виявлені під час розкопок давньоруських поховальних пам'яток на Півночі Русі. Їх узагальнення дозволило вченому дійти висновку про

те, що у середовищі сільського й частково міського населення краю навернення у християнство не супроводжувалось демонстративним розривом з язичницьким минулим і жорстким протиборством християнської і язичницької частини давньоруської спільноти на північному сході Русі.

Стаття А.Є. Леонтьєва та О.М. Іоаннісіяна («Погребения XI в., церковь Иоанна Предтечи в Ростове и история саркофага св. Леонтия Ростовского», с. 43–51) проливає нове світло на історію церковного будівництва в Ростовській єпархії та долю саркофага її зверхника — св. Леонтія. Суттєво доповнюють існуючі уявлення про поширення й варіативність популярної в середньовічній Русі іконографічної композиції із зображенням Вознесіння Олександра Македонського матеріали, представлені у статтях О.В. Чернецова («Полет Александра Македонского: новые материалы к иконографии», с. 52–63) та Вл. В. Сєдова («Погребение 7 в Мартирьевской паперти Софийского собора в Новгороде и золотое шитье с изображением Вознесения Александра Македонского», с. 64–89). Питання забудови і топографії міст Північно-Східної Русі висвітлюються у статтях А.В. Енговатова і А.В. Яганова («К топографии Рубленого города Ярославля (по материалам археологических исследований 2007 года)», с. 90–97) та В.Ю. Ковалєва («Планировка и застройка малого города средневековой Руси на примере Ростиславля Рязанского», с. 116–151).

В.Р.

Ярослав Мудрый и его эпоха. М.: «Индрик», 2008, 216 с.

Книга являє собою збірник статей, укладений І.М. Данилевським та О.О. Мельниковою на основі матеріалів однойменної наукової конференції, яка відбулася 20 лютого 2004 р. в Інституті загальної історії РАН. Представлені у ньому тексти висвітлюють різноманітні сторони бурхливого життя та діяльності великого київського князя. П.П. Толочко, статтею якого («О происхождении Ярослава Мудрого», с. 8–14) відкривається збірник, на основі аналізу літописних джерел та матеріалів антропологічних досліджень відносить час народження Ярослава до 984–986 рр. та наводить нові аргументи на користь того, що його матір'ю була Рогнеда з дому полоцьких князів. Про стратегію і політику своєрідного моделювання Ярославом Мудрим родового минулого в антропоніміці його родини йдеться у статті А.Ф. Литвиної та Ф.Б. Успенського («Младшие сыновья и старшие внуки Ярослава Мудрого (из истории имянаречения у Рюриковичей)», с. 15–29). В.Я. Петрухін, узагальнюючи свої спостереження над становленням та розвитком раннього київського літописання («Ярослав Мудрый, Ярославичи и начальное летописание», с. 167–180) підтверджує *«давно обнаруженное единство летописных текстов, связанных с Ярославичами и композиционное единство летописного текста в целом, именуемого со времен А.А. Шахматова Начальным сводом, который и завершается статьей 1093 г.»* (с. 179–180). Шахматовську реконструкцію Початкового зводу дослідник поповнює космографічною частиною *Повісті временних літ* з її оповіддю про жереби трьох синів Ноя. У статті О.В. Назаренка («Древнерусское династическое старейшинство по «ряду» Ярослава Мудрого и его типологические параллели — реальные и мнимые», с. 30–54) розвиваються положення і висновки, яких автор дійшов у ряді

своїх попередніх публікаціях та залучаються нові типологічні паралелі «ряду» Ярослава Мудрого. Співставлення останнього із заповітами чеського князя Бржетислава I (1034–1055) та польського князя Болеслава III (1102–1138) дозволило досліднику виявити його типологічну відмінність від згаданих заповітів та окреслити шляхи подальших студій над цією проблематикою.

Об'ємну картину русько-скандинавських зв'язків XI ст. відтворила у своєму ґрунтовному дослідженні О.О. Мельникова («Балтийская политика Ярослава Мудрого», с. 78–133). В скандинавській літературній традиції та свідомості середньовічних скандинавів, зауважує дослідниця, Ярославу Мудрому надавалось особливе значення, він був знаковою фігурою, у якій персоніфікувались зв'язки із Східною Європою. Його шлюб з донькою конунга Свеаланда Олава Шьотконунга — Інгігердою, укладений 1019 р., поклав початок переходу від спорадичних особистих зв'язків між скандинавською і давньоруською панівною верхівкою до міждержавних відносин Русі і Скандинавських країн, звичною формою яких став обмін посольствами. Внутрішньополітична ситуація, яка склалася на Русі на початку володарювання Ярослава спонукала його активізувати контакти із Скандинавськими країнами, що були вкрай необхідні для рекрутування воєнних сил. Ось чому в епоху Ярослава Мудрого русько-скандинавські зв'язки набувають системного характеру — суттєво розширюються і урізноманітнюються форми міждержавних відносин, воєнно-політичних, торговельних, культурних та конфесійних.

Питання становлення та розвитку державної ідеології на Русі, зокрема, формування уявлень про Київ епохи Ярослава як новий центр християнського світу – Другий Єрусалим розглядаються у статтях І.М. Данилевського («Зарождение государственной идеологии в Древней Руси», с. 134–152) та В.М. Рички («Город Ярослава»: символическое содержание летописного образа», с. 153–166). Про організацію і впорядкування чернечого життя в контексті монастирського будівництва Ярослава Мудрого йдеться у статті Ю.А. Артамонова («Монастырское строительство на Руси в эпоху Ярослава Владимировича», с. 187–201). С.Л. Нікольський розглядає питання виникнення і розвитку дружинного права, його місце і роль при переході від додержавного до державного права («Древнейшая правда» Ярослава: дружинное право и становление государственного законодательства», с. 55–67). Історичну пам'ять про Ярослава Мудрого, сліди якої заховалися у староруських писемних пам'ятках спробував відтворити й систематизувати у своєму дослідженні М.Ф. Котляр («Ярослав и его время в общественном сознании второй половины XI–XIII вв.», с. 202–214). Постановка цієї теми є вкрай актуальною і потребує подальших студій у більш ширшому хронологічному діапазоні із залученням відповідного корпусу писемних джерел.

В.Р.

Анфологион: Власть, Общество, Культура в славянском мире в Средние века. К 70-летию Бориса Николаевича Флори [Славяне и их соседи. Вып. 12] М.: Индрик, 2008, 416 с., илл.

Збірник наукових праць з нагоди 70-ліття відомого російського історика Б.М. Флорі структурно поділений на три розділи, які, до певної міри, відбивають

традиційні наукові зацікавлення ювіляра. Серед численних матеріалів першого розділу «Репрезентация власти в средневековом обществе» варто виділити статтю Яноша Бака “Holy Lance, Holy Crown, Holy Dexter: Sanctity of Insignia in Medieval East Central Europe” (с. 56–65) з оглядом королівських інсигній та об’єктів, що служили їх заміниками в Центрально-Східній Європі; «Формы легитимации верховной власти в Болгарии XI–XIII вв.» С.А. Иванова; «Восточноевропейские правители по данным арабо-персидских географов X в.» Т.М. Калініної; «Эймунд Хрингссон, Ингигерд и Ярослав Мудрый: Источниковедческие замечания» О.О. Мельникової з джерелознавчим аналізом *Пасма про Еймунда*, тексту, яким чи не найчастіше зловживали в дослідженнях з історії Русі. Стаття А.А. Турілова «Образ правителя в летописных «некрологах» XI–XIII вв.» розглядає основні елементи образу християнського володаря в посмертних панегіриках руським князям, внесених до літопису. Шкода, що автору лишилася недоступною ледве чи не єдина спеціальна стаття на ту ж таки тему (Алексей П. Толочко. Похвала или Житие? Между текстологией и идеологией княжеских панегириков в древнерусском летописании. *Paleoslavica* 7 (1999), 26–38). «Вічну» тему хазарського титулу руського князя «каган» розглядає у статті «Репрезентация власти русского князя в древнейших период: Ибн-Фадлан о власти русского князя и хазарская традиция» (с. 182–194) В.Я. Петрухін. Стаття далеко відхиляється від заявленої теми аналізу фрагменту Ібн-Фадлана і мляво дискутує з опонентами, що стверджують наявність «діархії», тобто двовладдя, у хазар та припускають можливе запозичення цієї форми правління першими руськими князями. Вибір опонентів, втім, досить селективний: посилаючись на пізніші праці, автор, наприклад, не згадує, хто вперше запропонував вважати співправління Аскольда і Діра, Олега і Ігоря, Ольги та Святослава, Святослава та Свенельда (про які автор пише як про загальвідомі речі) запозиченням хазарських традицій. Цікава стаття А.А. Фетісова «Знак Рюриковичей» из пещерного комплекса в Басараби на Нижнем Дунае» (с. 210–227) аналізує «двозубий» знак, виявлений серед інших графіті в колишніх каменоломнях (згодом — печерний монастир) неподалік м. Констанца в сучасній Румунії. Каменоломні активно використовувалися до кінця X ст., знак відноситься до часу після існування розробок. Як гадає автор, знак може бути пов’язаний із балканськими війнами Святослава, втім, географія знахідки, а також її культурне оточення змушують ще раз звернути увагу на можливість «степового» походження знаків Рюриковичів.

Другий розділ збірника — «Власть и общество в Средние века и раннее Новое время» — складають переважно дослідження зі східноєвропейської історії. Стаття О.Л. Конявської «Отъ слова честь» великому князю тверському» (с. 235–248) присвячена літературним пам’яткам про Михайла Олександровича тверського, їх походженню, питанням авторства та ідеології; стаття М.Ф. Котляра «Наемники в русском войске (XII–XIII вв.)» (с. 249–257) висвітлює участь двох загадкових груп — «берладників» та «бродників» — у військових діях руських князів. Стаття В.А. Кучкіна «Был ли митрополит Киприан в 1380 г. в Москве?» (с. 258–275) присвячена полеміці із гіпотезою Ф.М. Шабульдо, висловленою ним ще в книжці 1987 р., про те, що, всупереч прямим повідомленням джерел, митрополит Кіпріан перебував у Москві напередодні та під час Куликовської битви. Безпосередньо сюжетів київської історії стосується стаття А.Ф. Литвиної та Б.Ф. Успенського «Монастырь св. Симеона в Киеве. К истории русско-немецких связей XI в.» (с. 276–284). Цей невеличкий етюд намагається розкри-

ти символіку посвячення св. Симеону родового монастиря Святослава Ярославича. Дослідники вказують, що посвячення могло стати наслідком матримоніального союзу – шлюбу Святослава на Оді, дочці графа Лютпольда. Брат Оди, Бурхард, настоятель соборного храму в трірському монастирі св. Симеона, як відомо, приїздив 1075 р. в Київ у посольстві до князя від германського імператора Генріха IV.

Зі статей останнього розділу увагу привертає увагу дослідження О.С. Попової «Миниатюры Мстиславова Евангелия в кругу византийского и русского искусства XI — раннего XII в.» (с. 370–382). Автор відстоює ідею місцевого, новгородського походження художньої манери ілюстрацій. «Вкус новгородца», на її думку, видно з того, що «краски полновзвучны, колорит чрезвычайно интенсивный», «живопись его — чрезвычайно активная». Висновки авторки, здається, настільки ж переконливі, наскільки й точний цей її інструментарій.

П.П.

Джаксон Т.Н., Калинина Т.М., Коновалова И.Г., Подосинов А.В. *«Русская река». Речные пути Восточной Европы в античной и средневековой географии* [Studia historica. Series minor]. М.: Языки славянских культур, 2007, 360 с.

Книга являє собою серію нарисів, у яких підбито підсумки багатолітніх досліджень авторів з географії Східної Європи і зокрема — річкових шляхів на основі античних, арабо-персидських та скандинавських наративних джерел, а також традицій зображення східноєвропейських річок у класичній та середньовічній географічній літературі. Глава I «Гидрография Восточной Европы в античной и средневековой геокартографии» (О.В. Подосинов) пропонує загальний начерк освоєння греками і римлянами простору Східної Європи, дослідження класичних та ранньосередньовічних уявлень про річки, що з'єднують басейни Балтійського та Чорного морів, а також приділяє окрему увагу Волзі та Азовському морю і Керченській протоці. Глава II «Реки Восточной Европы по данным арабо-персидской географической литературы» (Т.М. Калініна та І.Г. Коновалова) трактує подібне коло питань, але на підставі іншого кола джерел, східних. Глава III «Гидрография Восточной Европы в древнескандинавских источниках» (Т.М. Джаксон) розпочинається оглядом освоєння вікінгами річкових артерій східноєвропейського простору, переходячи затим до місця цих річок на «ментальній карті» середньовічних скандинавів, проблеми контролю над річковими шляхами після утворення Київської держави. Останній нарис глави присвячено шляхам паломництва скандинавів до Риму та Єрусалиму. Джерела, на підставі яких написано книгу, складні для аналізу і малодоступні в мовному відношенні. Їх правильна інтерпретація істориками, тим більше далекими дисциплінарно, можлива лише за умови вчасної «підказки» з боку спеціалістів. Відрадно, що відтепер історики Русі такого роду «путівник» по Східній Європі матимуть.

О.Т.

Пріцак Омелян. *Коли і ким було написано «Слово о полку Ігоревім»*. К. : Обереги, 2008, 359 с.

Нововидана книга покійного Омеляна Пріцака, схоже, писалася роками. Деякі з її частин несуть очевидний відбиток 1960-х та 1970-х рр., інші видають своє новіше походження. Книга, таким чином, відбиває давні зацікавлення автора *Словом о полку Ігоревім*, а також його непохитну позицію у дебатах довкола автентичності тексту. Здається, першими поштовхами для занять *Словом* і послужила дискусія 1960-х рр., спровокована книжкою О.О. Зиміна, і тоді ж були написані перші фрагменти, що увійшли в нинішню книгу. Як відомо, Роман Якобсон, частково під впливом власних поглядів, частково стимульований із Радянського Союзу, намагався організувати в Гарвардському університеті міждисциплінарний семінар, наслідком якого було б опонування спробам заперечити автентичність *Слова*. «Орієнталізм» *Слова* тоді, як і зараз, вважалися одним із вирішальних аргументів на користь древності «поєми», а Омелян Пріцак був незаперечним авторитетом в євразійських студіях, який, до того ж, сполучав свою обширну ерудицію орієнталіста із заняттями східноєвропейською історією. «Східні» сюжети книжки, здається, датуються саме цими часами. Втім, як можна судити, остаточним стимулом, що переконав автора оформити свої різночасові та різнорідні замітки, шкіци та причинки у книжку та опублікувати під однією обкладинкою стало дослідження Едварда Кінана про Йосефа Добровського та його можливе авторство щодо *Слова о полку Ігоревім*. У «Вступі» відведено спеціальну главу критичному огляду Кінанової книжки, єдиної з моря досліджень про *Слово*, достосної подібної честі.

Це робить книжку свідомо полемічною. Автор намагається заперечити аргументи Кінана, пропонуючи інші, на його думку, більш переконливі «коли» і «ким». Немає нічого дивного в тому, що Кінан не переконав автора, як немає нічого несподіваного в тому, що автор намагається довести автентичність тексту, висуваючи свого, більш «автентичного» кандидата на авторство. Дивує те, що автор називає своєю «методологією» і що, на його думку, мусить забезпечити йому безсумнівний успіх у пошуках відповідей на винесені в заголовок питання. Пріцак пояснює свою методологію у спеціальній главі, пропонуючи два «методи»: перший для «коли», другий для «ким». Стосовно «коли», Пріцак переконаний, що йому вдалося відкрити єдину найефективнішу «теорію», здатну розв'язати проблему остаточно і безсумнівно. Це — метод французької школи «Анналів» та її поняття *ментальності*. Визначивши ментальність, закарбовану у шістнадцяти вибраних фрагментах *Слова*, наполягає Пріцак, можливо досить точно ідентифікувати момент, коли *Слово* виникло. Досить очікувано, встановлена ментальність належить до 1180-х рр. Частина «ким» спеціальної методи не потребує: доброго знання епохи виявляється цілком достатньо. Спостереження над політичними процесами того часу викривають безсумнівну особу автора.

Таким чином, Пріцак заперечує аргумент Кінана не кращим (чи просто іншим) текстуальним аргументом, але набором вкрай спекулятивних гіпотез. Справа навіть не в точності методу *mentalité* чи якості більшості авторських здогадів. Справа тут у фундаментальному нерозумінні природи дискусії про автентичність *Слова*, як і набору аргументів, що в ній застосовуються. Текстуальний аргумент не може бути заперечений

вигадливіми припущеннями про час, місце та авторство. Книжка Кінана може бути цілком помилковою від першої до останньої сторінки, але ніщо в книжці Пріцака не в стані довести цього. Можна лише пошкодувати, що останні дослідження, спрямовані проти висновків Кінана (А.А. Залізняка чи О. Страхової) лишилися невідомими Пріцаку, адже вони надали б приклади того, як нині структуровано дискусію і якого роду аргументи вважаються доказовими. Так само лишається шкодувати, що автору вже не вдалося скористатися виданим текстом книжки Олександра Зиміна, яка побачила світ після смерті Пріцака (хоча основні її ідеї були такі відомі віддавна). У той же час, деякі інші важливі для теми праці (наприклад, велика праця Олександра Боброва про авторство і дату *Слова*, опублікована у *Acta Slavica Iaponica*, були доступними в час підготовки рецензованої монографії, але лишилися неврахованими).

Перша частина книжки намагається переконати читача, що ментальність автора *Слова* є саме такою, яку ми б і очікували знайти в людини 1180-х рр. На жаль, домонгольська історія Русі настільки фрагментарно документована, що гадати, ніби ми можемо знати її *mentalité* скільки-небудь детально є необгрунтованим оптимізмом. Тим більшим оптимізмом є переконання, що такого роду знання можна перетворити на щось подібне до лінійки, якою б можна було вимірювати хронологічну глибину тексту. Та справа навіть не в цьому. Від самого початку *mentalité* була надзвичайно туманно визначеним поняттям, яке застосовували до найзагальніших розумових звичок, навичок розуміння світу, що тривають впродовж значного часу. Очікувати, що *mentalité* здатна датувати щось із точністю до року чи десятиліття, означає або хибно розуміти, або ж хибно застосовувати поняття. Справді, Пріцак виділяє не звичні елементи *mentalité*, а те, що ми назвали б загальними прикметами часу: титул великого князя, «грецький вогонь», інституція (насправді, фіктивна) «каганату» на Русі тощо.

Як це звично для досліджень О. Пріцака, книжка пропонує низку сміливих гіпотез, центральною з яких є нова кандидатура на авторство *Слова*. Усі розшуки такого роду виходять із малозбагненого переконання, ніби ім'я автора анонімного твору мусить бути згадане в літописі. Здається, не залишилося жодної людини, відомої нам з повідомлень другої половини XII — початку XIII ст., яка не постраждала б в руках ентузіастів *Слова*: князі, бояри, монахи, усі, схоже, бралися писати *Слово* в певний момент своєї кар'єри. Статус подібних гіпотез однаковий: їм ніколи не судилося перетворитися на щось більше за цікаве припущення. Омелян Пріцак додає до цієї галереї власного персонажа: галицького (аякже) боярина Коснятина Сірославича. Вибір може здатися досить дивним, адже ніщо в наших джерелах не натякає, що цей боярин (згаданий в літописі лише чотири рази) міг мати щось до діла з красним письменством. Він міг бути геніальним поетом, а міг бути й цілковито неписьменним, наскільки можна судити. Втім, в літературі пропонувалися й менш вірогідні кандидатури. На жаль, цей новий автор нічим не кращий і не гірший за решту. Зрозумілі емоційні стимули до пошуків автора *Слова*; важче зрозуміти, що в них може приваблювати професійного вченого. Адже призначаючи на роль автора воїнів, князів, бояр підсвідомо спираються на відому з XVIII та XIX ст. постать *gentleman scholar*, який в перервах між походами й державною службою пописує, колекціонує й друкує в наукових виданнях. Сучасну людину не дивує графоман на високих державних постах. Схильність до інтелектуальних занять в середньовіччі була інакше розподілена і рідко виходила поза монастирську огорожу.

На жаль, гіпотеза Пріцака нічим не більш наукова. Як і решта подібних, вона збудована з того ж матеріалу: легковажного трактування джерел та стрибків уяви, від яких перехоплює дух. Сумно, що Омелян Пріцак, вчений неперевершеної ерудиції, приєднався до лав «мисливців за автором».

Отже, книга являє собою підбірку гіпотетичних конструкцій, які — ні поодиноці, ні всі разом — не можуть вирішити стару проблему. Навпаки, часом пропозиції автора роблять справу ще більш контроверсійною, ніж вона вже є. Ідеї Пріцака, як завжди, надзвичайно цікаві і чимало з них можуть виявитися корисними. Але професійне дослідження *Слова*, в тому числі дискусія щодо дати й авторства, розвивалося останнім часом у цілковито протилежному напрямку.

О.Т.

Толочко П.П. *Київ і Русь. Вибрані твори 1998 — 2008 рр.* К.: Видавничий дім «Академперіодика», 2008, 348 с.

У відповідності із підзаголовком книги, її складають статті, видавані й публіковані вперше, створені автором протягом останнього десятиліття. Написані професійним археологом, праці однак присвячені переважно проблемам «історичним»: спірним питанням ранньої історії Русі («В поисках загадочного русского каганата»; «Ладога и ее округа в первые века русской истории»; «Миф о хазарско-иудейском основании Киева»; «Принимал ли крещение Ярополк Святославич?»); проблемам церковної історії Русі («Язычество и христианство на Руси»; «Херсонес в истории русского православия»; «О попытках национализации церковного управления на Руси в XII в.»; «Хозяйство и быт Киево-Печерского монастыря»); соціальної і політичній історії X–XIII ст. Окремий тематичний блок складають джерелознавчі праці («Любечская битва в источниках и историографии»; «Русско-византийские договоры и время включения их в летопись»; «Повесть о походе Игоря Святославича в Ипатьевской летописи»; «Статья 6731 года в Галицко-Волынской летописи и время ее написания»; «Летопись Владимира Васильковича и ее автор»; «Наследие киевских книжников в Волынской летописи»).

А.П.

Щавелев А.С. *Славянские легенды о первых князьях. Сравнительно-историческое исследование моделей власти у славян.* М.: Северный паломник, 2007, 272 с.

Монографія О.С. Щавельова підводить підсумки більш ніж столітніх досліджень того комплексу повідомлень, якими, як вважають, *Початковий літопис* завдячує усним джерелам. Серед її тем — генезис та структура сюжетів та мотивів, які відносять до передхристиянської слов'янської традиції, реконструкція архаїчних уявлень про владу, що відбилася у цих переказах, а також трансформація усних переказів в процесі їхнього включення в найдавнішу писемну історичну традицію слов'ян. Хоча

переважний фокус дослідження — на давньоруському літописанні, книга залучає широкий порівняльний матеріал, переважно західнослов'янський: усні й історичні традиції, відбиті у хроніках Галла Аноніма та Козьми Празького.

Перший розділ книги є докладним історіографічним нарисом, який прослідковує історію та особливості дослідження усних джерел руського літописання, західнослов'янської хронографії та південнослов'янської історичної традиції. Друга глава («Сюжетно-мотивний аналіз раннеісторических описаний») обґрунтовує теоретичні засади вживаного автором методу «сюжетно-мотивного аналізу», а також обговорює критерії виділення усних джерел у літописанні. Автор ретельно перераховує думки своїх великих попередників та їх модифікації пізнішими дослідниками. Читач цієї глави буде здивований хіба що скромним місцем «в загальному» ряді, яке автор відводить працям та ідеям В.Я. Проппа.

Третя глава («Сказания о первых правителях: сюжеты, мотивы, образы») досліджує комплексні відомостей про найперших князів (Кия та його братів, Пяста та Попеля, Пржемисла та Лібушу). Автор, судячи з усього, тримається переконання, що занотовані середньовічними літописцями та хроністами відомості про початки державності та перших князів відбивають автентичну усну традицію, яка у схожому вигляді існувала поза писемними історіями і задовго до них. Подібного роду дослідження мають давню і поважну традицію, а також і декілька блискучих взірців, як, наприклад, книжка Яцека Банашкевича про хроніку Вінцентія Кадлубка. Втім, інший приклад — книжка Чеслава Дептули про хроніку Галла Аноніма — змушує замислитися, чи не краще пояснюється «міфологічний» зміст середньовічних хронік впливом біблійних взірців, а також класичної літератури. Наскільки тонкий лід під ногами дослідника «усних», «дохристиянських», «міфологічних» мотивів середньовічної історіографії і як легко прийняти вчену конструкцію освіченого монаха за релікти примітивних вірувань, продемонструю лише на одному сюжеті, до речі, детально розібраному у рецензованій книжці. Як відомо, щодо початків держави, міста і влади чеська традиція знає два варіанти традиції: один, який наводить Козьма, інший — у т.зв. *Легенді Кристіана*. У цій останній місці Лібуші займає анонімна «знахарка», яка подає пораду і тим самим віщує чехам майбутнє. О.С. Щавельов не визначає, котра з версій — коротка чи докладна у Козьми — первинна, схилиючись, здається, до думки, що обидві сходять до *uhf*-переказу. «Міфологічне» походження сюжету Козьми автор (слідом за багатьма дослідниками) підтверджує етимологією імен персонажів. Але імені самої Лібуші (*Libuse*) чомусь не торкається. Між тим, існує приваблива пропозиція Вероніки Амброс вважати, що у Козьми наведено, власне, не ім'я, а анаграма — *Sybila*. До функцій сивілл в античній літературі належало віщування майбутнього (одна з них передрекля Енею велике майбутнє міста, яке він мусить заснувати, пор. із заснуванням Праги). Як неодноразово зазначалося, до кола читання Козьми (що з'ясовується з цитувань у його хроніці) входило чимало античних авторів: Горацій, Овідій, а також — що тут важливо — Вергілій. Немає нічого дивного в тому, що безіменну віщунку із *Легенди Кристіана* Козьма Празький моделює за образом відомої йому з літератури сивіли, даючи це розуміти в її імені.

Повість временних літ як найдавніший руський літопис стало прийнято порівнювати з іншими першими спробами писання історії — Галлом та Козьмою — і вважати, що спосіб включення «міфологічного» комплексу увялень в тканину християнського історичного нарративу нічим суттєво не різниться в них. До певної міри

це так. Але упускають із виду одну суттєву різницю: лінгвістичну. На відміну від *Початкового літопису*, твори Галла та Козьми написані латиною, а отже вони спираються на величезну і надзвичайно розвинену класичну традицію історіописання, черпають з неї та імітують її взірці. Ці застереження варто тримати в голові, читаючи останній розділ книжки: «Устные исторические предания славян в первых историографических сочинениях». З нього у читача може скластися враження, що механізми включення «усної інформації», способи перетрактування «міфологічного» змісту на християнський лад нічим суттєво не різняться у Нестора, Галла та Козьми. Між тим, аналогія, справді, була б повною, коли б — уявімо — Нестор вирішив писати перший досвід східнослов'янської історії не слов'янською, але грецькою мовою і за його спиною стояли б авторитети Фукидіда та Ксенофонта, а також техніки і прийоми античного історіописання.

Книжка О.С. Щавельова буде служити корисним путівником по сюжетах і мотивах, що їх зараховують до усного компоненту середньовічного літописання, а також і по величезній літературі, присвяченій дослідженню «легендарних частин» слов'янських хронік.

О.Т.